O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI AYRIM QO‘SHMA SO‘ZLARNING ETIMOLOGIK XUSUSIYATLARI

Janabaeva Ramiza Turdibek qizi
Qoraqalpoq davlat universiteti magistri
Nukus Shahri 49-sonli maktabning O‘zbek tili fani o‘qituvchisi
ramizajanabaeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda o‘zbek va qoraqalpoq tillarida kompozitsiya usuli orqali hosil bo‘lgan ayrim qo‘shma so‘zlarning etimologik xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Qo‘shma so‘zlarning tarkibiy qismlari, ularning dastlabki ma’nolari, boshqa tillardan o‘zlashish jarayoni hamda fonetik va semantik o‘zgarishlari yoritiladi. Jumladan, og‘ayni – aǵayin, obihayot – ábihayat, obdasta – ábdáste, sartarosh – shashtárez, bangidevona – Bángidiywana, yakkama-yakka – jekpe-jek, lom-mim – lám-mim, dilozor – tilazar, boyo‘g‘li – bayıwlı kabi birliklarning etimologik tarkibi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi mushtarak qo‘shma so‘zlarning tarixiy shakllanishi va taraqqiyotini aniqlashda etimologik tahlilning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, etimologiya, qo‘shma so‘z, kompozitsiya, o‘zbek tili, qoraqalpoq tili, o‘zlashma so‘z.

So‘zlarning qaysi davrda, qanday manbadan kelib chiqqanligi, dastlabki shakli va ma’nosi, so‘z tarkibida qanday fonetik, leksik hamda semantik o‘zgarishlar yuz berganligi leksikologiyaning etimologiya sohasida o‘rganiladi. Etimologik tadqiqotlar orqali so‘zning tarixiy taraqqiyot yo‘li, uning tarkibiy qismlari va boshqa tillar bilan aloqasi aniqlanadi. Qo‘shma so‘zlarning etimologiyasini o‘rganish ayniqsa muhimdir. Chunki ayrim qo‘shma so‘zlarning tarkibi hozirgi til nuqtayi nazaridan aniq ko‘rinsa, ayrimlarining komponentlari tarixiy taraqqiyot jarayonida shu qadar yaxlitlashib ketganki, ularning qo‘shma so‘z ekanligini bir qarashda aniqlash qiyin. Shu jihatdan bunday birliklarni tarixiy-qiyosiy va etimologik tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ayrim qo‘shma so‘zlarning etimologiyasi ularning hozirgi tashqi ko‘rinishidan ham anglashiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi **belbog‘** so‘zi belga bog‘lanadigan bog‘, **qo‘lqop** – qo‘lga kiyiladigan qop, **toshbaqa** esa toshli baqa mazmunidagi qismlarning birikuvidan hosil bo‘lgan. Biroq ayrim birliklarning tarixiy tarkibini faqat zamonaviy shakliga asoslanib aniqlash mumkin emas.

Kompozitsiya usuli orqali yasalgan, o‘zbek va qoraqalpoq tillariga mushtarak bo‘lgan ayrim so‘zlarni etimologik jihatdan tahlil qilish bunday birliklarning shakllanish mexanizmini aniqroq ko‘rsatadi. Jumladan, o‘zbek

tilidagi **og‘ayni**, qoraqalpoq tilidagi **aǵayin** so‘zlari **og‘a-ini (aǵa-ini)** birikmasi bilan bog‘liq. Mazkur birlik dastlab yoshi katta va kichik qarindoshlarni ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik semantik jihatdan kengayib, umuman qarindosh-urug‘, yaqin kishilar ma’nosida qo‘llanadigan bo‘lgan [1]. Hozirgi o‘zbek va qoraqalpoq tillarida og‘a-ini – aǵa-ini shakllari ham alohida qo‘llanishi ushbu etimologik bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

O‘zbek tilidagi **obihayot**, qoraqalpoq tilidagi **ábihayat**, shuningdek, **obdasta – ábdáste** birliklari fors tilidan o‘zlashgan. Ularning tarkibiga etimologik jihatdan murojaat qilinganda, dastlab ikki mustaqil komponentning birikishidan hosil bo‘lganligi ko‘rinadi. So‘zlarning birinchi komponenti fors tilidagi **āb (آب)** – “suv” ma’nosini anglatadi. **Hayot (hayat)** “umr, tiriklik”, **dasta (dáste)** esa “qo‘l” ma’nosini bildiradi [2; 3]. Shunga ko‘ra, obihayot tarixiy jihatdan “hayot suvi” mazmunini anglatuvchi birlik sifatida shakllangan. Hozirgi tilda uning komponentlari to‘liq birikib, yaxlit leksik birlikka aylangan.

Sartarosh – shashtárez birliklari ham etimologik jihatdan e’tiborga loyiq. O‘zbek tilidagi sartarosh so‘zining ikkinchi komponenti **tarosh** bo‘lib, u hozirgi o‘zbek tilida mustaqil holda faol qo‘llanmaydi. Fors tilida **tarāsh (تراش)** “qirmoq” ma’nosida ishlatiladi. Fors va tojik tillaridagi **sar** komponenti “bosh” ma’nosini anglatadi. Shu sababli forscha sar-tarāsh birikmasi “boshni qirish” mazmunini ifodalagan [4]. Qoraqalpoq tilidagi **shashtárez** so‘zining birinchi komponenti esa shash – “soch”, ikkinchi komponenti tárez – “qirish” ma’nosida keladi. Demak, har ikki tildagi birlikning shakliy tarkibi turlicha bo‘lsa-da, semantik negizi bir-biriga yaqin.

Bangidevona – Bángidiywana so‘zi ham eroniy tillardan turkiy tillarga o‘zlashgan qo‘shma birliklardan biridir. Tojik tilidagi bangi devona ikki komponentdan tashkil topgan: **bang** – achchiq cho‘p va undan olinadigan modda, **devona** esa “aqldan adashgan, telba” ma’nolarini anglatadi [5]. Qoraqalpoq tilidagi **Bángidiywana** shaklida ayrim fonetik moslashuvlar kuzatiladi. Jumladan, o‘zbek tilidagi v tovushi qoraqalpoq tilida w bilan ifodalanishi mumkin. Demak, o‘zlashgan birlikning asosiy tarkibiy modeli saqlangan holda, uning fonetik shakli tilning ichki qonuniyatlariga moslashgan.

Yakkama-yakka – jekpe-jek birliklari juft sifatlar sifatida qo‘llanadi. Qozoq etimologik manbalarida bu birlik fors tilidagi “bir, yakka, yolg‘iz” ma’nolarini anglatuvchi **yak/yek** so‘zi bilan bog‘lanishi mumkinligi qayd etiladi. Tojik tilida ham yakka “yolg‘iz” ma’nosida ishlatiladi. O‘zbek tilida yak komponenti yakka shaklida, qoraqalpoq tilida esa fonetik o‘zgarish asosida jek shaklida namoyon bo‘lgan [6]. Mazkur komponentlar hozirgi tillarda, asosan, takroriy va juft birliklar tarkibida uchraydi.

Lom-mim – lám-mim birligi ham arab tili bilan bog‘liq bo‘lgan etimologik birliklardan biridir. Mazkur so‘z arab alifbosidagi **lām (لم)** va **mīm (ميم)** harflari nomi bilan bog‘liq. Uning kelib chiqishi haqida turli qarashlar mavjud. Birinchi qarashga ko‘ra, lom-mim “na l dedi, na m dedi” mazmunidagi

birlik sifatida izohlanadi. Ikkinchi qarashda esa u arab tilidagi **lam** va **mim** komponentlarining birikishi natijasi sifatida baholanadi. Uchinchi qarashda mazkur birlik Qur’ondagi **alif-lom-mim** kabi harfiy birikmalar bilan aloqador ekanligi ta’kidlanadi [7; 8]. Hozirgi o‘zbek va qoraqalpoq tillarida **lom-mim demadi** iborasi “umuman gapirmadi, biror so‘z aytmadi” ma’nosida qo‘llanadi.

O‘zbek tilidagi **dilozor** va qoraqalpoq tilidagi **tilazar** birliklari ham etimologik jihatdan qiyosiy tahlil uchun muhimdir. Fors tilidagi **del** – “yurak, ko‘ngil” ma’nosini, del-azar esa “ko‘ngil qoldiradigan, ranjitadigan” mazmunini bildiradi [9]. O‘zbek tilidagi dilozor “birovni ranjitadigan, ko‘ngil qoldiradigan odam” ma’nosida ishlatiladi. Qoraqalpoq tilidagi tilazar shaklida esa birinchi komponentning leksik-semantik o‘zgarishi kuzatiladi. Har ikki birlikning tarkibiy qismlari tarixiy jihatdan mustaqil komponentlarning birikishi asosida shakllangan.

Boyo‘g‘li – bayıwlı birliklarining tarkibi ham tarixiy jihatdan yaxlitlashgan. Mazkur so‘zlar boy + o‘g‘li va bay + ulı komponentlaridan tashkil topgan shakl sifatida izohlanadi [10]. Hozirgi tilda esa bu komponentlarning tarixiy ma’nolari aniq sezilmaydi va butun birlik bir qush nomini ifodalaydi. Bu holat qo‘shma so‘zlarning tarixiy taraqqiyotida komponentlar o‘zaro semantik jihatdan singishib, yaxlit yangi ma’no hosil qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan misollar o‘zbek va qoraqalpoq tillarida qo‘shma so‘zlarning shakllanishi hamda taraqqiyoti bir necha omillar bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Birinchidan, qo‘shma so‘zlar turkiy tillarning o‘z ichki imkoniyatlari asosida hosil bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, arab, fors-tojik kabi tillardan tayyor holda o‘zlashgan qo‘shma birliklar ham mavjud. Uchinchidan, o‘zlashma so‘zlar o‘zbek va qoraqalpoq tillariga kirish jarayonida fonetik hamda semantik jihatdan mahalliy til qonuniyatlariga moslashgan.

O‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi ayrim qo‘shma so‘zlarning etimologik tahlili ularning tarixiy tarkibi, komponentlarining dastlabki ma’nolari va shakllanish jarayonlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot davomida tahlil qilingan birliklarda komponentlarning semantik kengayishi, fonetik almashinuvi, o‘zlashishi va asta-sekin yaxlit leksik birlikka aylanishi kabi jarayonlar kuzatildi.

Shuningdek, o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi mushtarak qo‘shma so‘zlarni qiyosiy-etimologik o‘rganish ikki tilning tarixiy-lisoniy aloqalarini, kompozitsiya usulining taraqqiyot xususiyatlarini hamda o‘zlashma birliklarning til tizimiga moslashuv jarayonlarini yoritishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Demak, qo‘shma so‘zlarning etimologiyasini o‘rganish nafaqat ularning tarkibini aniqlash, balki tilning tarixiy taraqqiyoti va xalqlar o‘rtasidagi uzoq yillik lisoniy-madaniy aloqalarni ochib berishda ham katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966.
2. Оңдасынов Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Білім, 2010.
3. O‘sha asar.
4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966.
5. O‘sha asar.
6. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966.
7. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительных слов арабских и персидских с переводом на русский язык. – Санкт-Петербург, 1869–1871.
8. O‘sha asar.
9. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966.
10. O‘sha asar.